

پژوهشی بر آرایه‌های گیاهی و هندسی محراب گچبری مسجد جامع نیریز*

بهاره تقوی نژاد^۱، مریم مؤذنی^۲

۱- دکترای پژوهش هنر و مدرس دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول)

۲- دانشجوی کارشناسی‌ارشد صنایع‌دستی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

چکیده

مسجد جامع نیریز در شهرستان نیریز، در شرق استان فارس و در فاصله تقریبی ۲۲۰ کیلومتری شیراز قرار دارد و یکی از قدیمی‌ترین مساجد تاریخ‌دار ایران محسوب می‌شود. این بنا که الحاقاتی را طی ادوار مختلف تاریخی تجربه کرده، امروزه مشتمل بر یک صحن مربع‌مستطیل، دو ایوان شمالی و جنوبی، رواق‌ها و شبستان‌هایی در اطراف صحن است. یکی از بارزترین بخش‌های این مسجد؛ محراب نفیس گچ‌بری است که در انتهای ایوان جنوبی قرار دارد و کتیبه‌های تاریخی از قرن چهارم تا دهم هجری قمری، بر اهمیت آن می‌افزاید. هم‌چنین نقوش گیاهی و هندسی زیبا و منحصربه‌فرد این محراب که در ادوار مختلف تاریخی توسعه و تکامل یافته و با تکنیک‌های مختلفی به اجرا درآمده، مجموعه منحصربه‌فردی از آرایه‌های گچی را پدید آورده که مطالعه آن‌ها می‌تواند جلوه‌های بصری بدیعی از نقوش و ترکیب‌بندی‌های موجود را آشکار سازد. لذا هدف این پژوهش، معرفی چپستی تزیینات محراب گچ‌بری مسجد جامع نیریز و برداشت دقیق آرایه‌ها به‌منظور حفظ و احیای این تزیینات است. برای دستیابی به هدف مذکور، سؤال اصلی پژوهش را می‌توان چنین مطرح نمود: انواع تزیینات محراب گچ‌بری مسجد جامع نیریز کدام است و هر یک از آرایه‌ها، در کدام بخش‌های محراب، بیشتر به اجرا درآمده است؟ گردآوری مطالب به شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای) و بر پایه پژوهش میدانی (عکاسی - طراحی خطی) است که با روش تاریخی - توصیفی، انجام شده‌است. نتایج این تحقیق دلالت بر این نکته دارد که علاوه بر کتیبه‌ها که حجم زیادی از فضای محراب (حاشیه‌های اطراف و اطراف طاق‌نما، دیوارهای فرورفته جانبی) را به خود اختصاص داده است؛ نقوش اسلیمی پیچان با تزیینات آژده‌کاری در کنار نقوش ختایی (گل و برگ) نیز سهم عمده‌ای را در آراستگی نیم‌ستون‌ها (پیلک)؛ سرستون‌ها و به‌ویژه فضای داخلی طاق‌نما، با سر اسلیمی بزرگ مرکزی که با تکنیک گچ‌بری مجّوف به اجرا درآمده‌است بر عهده دارد.

واژه‌های کلیدی: مسجد جامع نیریز، محراب گچ‌بری، نقوش گیاهی، نقوش هندسی.

1. Email: b.taghavinejad@aui.ac.ir

2. Email: m.moazeni.art64@gmail.com

مقدمه

سرزمین فارس از دیرباز خاستگاه تمدن‌های کهن ایرانی بوده و گنجینه‌های شناخته‌شده‌ایی را از دوران قبل از اسلام و پس از آن به جهانیان معرفی کرده است. یکی از آثار بسیار ارزنده و قابل توجه که از معماری دوران اسلامی در استان فارس باقی‌مانده و موجبات توجه بسیاری از پژوهشگران، تاریخ‌نگاران و جهانگردان را فراهم آورده است «مسجد جامع کبیر نی‌ریز» نام دارد که در شهر نی‌ریز از توابع استان فارس واقع شده است و یکی از قدیمی‌ترین مساجد سده‌های نخستین اسلامی به شمار می‌آید. این مسجد برای اولین بار توسط گدار، مدیرکل سابق باستان‌شناسی ایران مورد بررسی قرار گرفت و اطلاعاتی درباره آن انتشار یافت. در ایوان جنوبی بنا، محراب گچ‌بری نفیسی قرار دارد که با انواع کتیبه‌های کوفی، ثلث، نسخ و نستعلیق و نقوش گیاهی و هندسی آراسته شده است و بر طبق کتیبه‌های موجود در محراب و اطراف آن، از دوره «عضالدوله دیلمی» تا قرن دهم هجری، تغییرات و تعمیراتی در آن حاصل شده است. این مقاله با هدف شناسایی و بررسی انواع آرایه‌های محراب گچ‌بری مسجد جامع نی‌ریز، به‌ویژه نقوش گیاهی و هندسی آن که تاکنون کمتر مورد توجه بوده است؛ شکل گرفته و درصدد پاسخگویی به سؤالات زیر است:

انواع نقش‌مایه‌های گیاهی (اسلمی و ختایی) محراب گچ‌بری مسجد جامع نی‌ریز کدام است؟ شاخص‌ترین و پرکاربردترین نقش‌مایه‌ها و ترکیب‌بندی‌های به‌کاررفته چیست و در کدام بخش‌های محراب مذکور قرار دارد؟

روش تحقیق

این پژوهش به روش تاریخی - توصیفی بوده و گردآوری مطالب نیز، با استفاده از منابع اسنادی (کتابخانه‌ای) و سایت‌های معتبر اینترنتی و پژوهش میدانی (عکس‌برداری - طراحی خطی) نگارندگان، انجام شده است. در ادامه، آرایه‌های گیاهی و هندسی محراب گچ‌بری به شیوه دستی و هم‌چنین با کمک نرم‌افزار فتوشاپ، به‌صورت خطی اجرا و رنگ‌گذاری شده است.

پیشینه تحقیق

در ارتباط با محراب نفیس گچ‌بری مسجد جامع نی‌ریز،

به‌ویژه نقوش و ترکیب‌بندی‌های این محراب؛ پژوهشی درخور انجام پذیرفته و این مسئله با توجه به اهمیت این مسجد، از بُعد تاریخی و تزیینات گچ‌بری آن قابل تأمل است. گدار (۱۳۷۱)، ویلبر (۱۳۴۶) و پوپ (۱۳۸۷) از جمله محققینی هستند که در آثار خود، به معرفی این مسجد تاریخی پرداخته‌اند و شرحی درباره معماری و تزیینات آن، ارائه داده‌اند. مرتبط‌ترین منبع در این زمینه، مقاله‌ای است از ذاکری و معماریان (۱۳۸۵) که به‌صورت خلاصه به معرفی سابقه تاریخی مسجد، تجزیه و تحلیل عناصر و اجزای مسجد جامع نی‌ریز و نحوه شکل‌گیری محراب در ادوار مختلف تاریخی اشاره دارد؛ اما در رابطه با طراحی نقوش موجود در محراب گچ‌بری این مسجد، دقت نظر کافی به کار نرفته است و تصاویر ارائه‌شده نقاط ضعفی را از نظر نحوه ارائه، شیوه اجرا و اصول طراحی سنتی داراست و کامل نیست، اما می‌توان آن را یکی از منابع خوب به شمار آورد که به خوانش کتیبه‌های محراب نیز، مبادرت نموده است. صاحبی بزاز (۱۳۸۹) نیز در مقاله خود، به بررسی خط و مضمون در کتیبه‌های محراب‌های گچ‌بری بناهای سلجوقی از جمله: مساجد جامع اردستان، زواره، ناین، نی‌ریز و... پرداخته و تنها اشاره مختصری به نقوش گیاهی و هندسی موجود در محراب گچ‌بری مسجد جامع نی‌ریز دارد. از دیگر منابعی که درباره مسجد جامع نی‌ریز، اطلاعاتی را در اختیار محققان قرار می‌دهد، می‌توان به مقاله موقر (۱۳۶۲) اشاره نمود که به‌طور کلی به معرفی آثار باستانی در «ایچ و نی‌ریز» می‌پردازد. وی هم‌چنین به‌صورت اجمالی، به بررسی بن‌مایه‌های دو مسجد «جامع کبیر نی‌ریز و جامع صغیر» اشاره داشته و این مساجد را از لحاظ جایگاه و بُعد معنوی در دوران قبل از اسلام و دوران اسلامی، مورد بررسی قرار داده است. در مقاله دیگری با عنوان «مسجد جامع نی‌ریز» نیز تاریخچه؛ مضامین و محتوای کتیبه‌های محراب گچ‌بری این مسجد مورد توجه قرار گرفته است، اما در این پژوهش، پیرو مقاله‌های پیشین، عدم توجه به نقش‌مایه‌های گیاهی و هندسی موجود در محراب این مسجد به چشم می‌خورد. لذا از جمع‌بندی مطالب مندرج در منابع مذکور می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که در رابطه با معرفی مسجد جامع نی‌ریز، سیر تکامل و تحول مسجد و محراب آن و هم‌چنین مضامین و محتوای کتیبه‌های

در طول تاریخ دارد. از جمله بناهای تاریخی این شهرستان، می‌توان از مسجد جامع نیریز نام برد که در ادامه به معرفی این بنا و تزیینات محراب گچ‌بری آن، می‌پردازیم.

۲-۱ مسجد جامع نیریز

این مسجد، در مختصات جغرافیایی $39^{\circ} 19' 06'' E$ ، $29^{\circ} 11' 27'' N$ ، در شهرستان نیریز که در فاصله حدود ۲۳۰ کیلومتری شرق شیراز قرار دارد، واقع شده است (تصویر ۱). بنای مذکور یکی از آثار تاریخی ارزشمند و از قدیمی‌ترین مساجدی است که در سده‌های نخستین اسلامی، به پیروی از معماری دوره ساسانی با نقشه یک‌ایوانی بنا گردیده و در ادامه حیات خویش، توسعه یافته است (گذار، ۱۳۷۱، ج ۳: ۳۲۲؛ پیرنیا، ۱۳۸۰: ۱۵۴). مسجد مذکور شامل؛ یک صحن مربع مستطیل، دو ایوان جنوبی و شمالی و رواق‌ها و شبستان‌های اطراف صحن است و در گوشه شمالی آن، مناره آجری مشاهده می‌شود (ذاکری و معاریان، ۱۳۸۴: ۶۵) (تصاویر ۲ و ۳). بنا بر کتیبه‌های تاریخی در انتهای ایوان و اطراف محراب که به سال‌های ۳۶۳، ۴۶۰ و ۵۶۰ هجری تعلق دارد، مسجد جامع نیریز، در فاصله قرن چهارم تا قرن ششم هجری تعمیر و مجدداً در دوره صفویه بازسازی شده است (ملأزاده، ۱۳۷۸: ۱۷۱). از جمله تزیینات بنا می‌توان به آجرکاری، کاشی‌کاری و گچ‌بری اشاره نمود که در قسمت‌های مختلفی مانند؛ مناره و نمای بیرونی ایوان‌ها استفاده شده است که تزیینات ایوان جنوبی نسبت به دیگر بخش‌های بنا، مفصل‌تر و متنوع‌تر است. در انتهای ایوان قدیمی و عمیق مسجد با طاق گهواره‌ای که طاق‌نماهایی در دوطبقه، در طرفین اضلاع آن وجود دارد (تصاویر ۴ و ۵)، محراب گچ‌بری بزرگی دیده می‌شود که بخش انتهایی ایوان را مسدود نموده است و شاخص‌ترین بخش این بنا به شمار می‌آید.

تصویر ۱: موقعیت مسجد جامع نیریز در بافت شهرستان نیریز

(www.google earth.com)

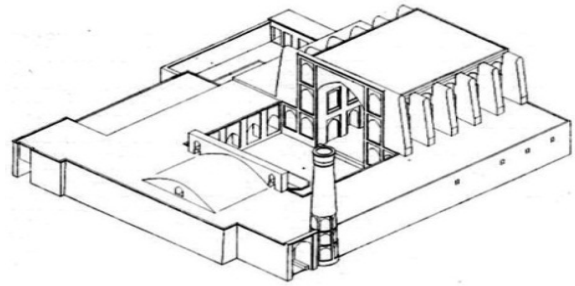
موجود در محراب گچ‌بری آن مطالعاتی انجام شده است، اما علی‌رغم اهمیت تاریخی و تنوع نقوش موجود در محراب گچ‌بری مسجد جامع نیریز، جای خالی بررسی نقش‌مایه‌ها و ترکیب‌بندی‌های گیاهی و هندسی محراب این مسجد به لحاظ بصری که از تنوع و زیبایی بی‌نظیری برخوردار است، به‌وضوح به چشم می‌خورد؛ بنابراین، در این مقاله سعی شده است طرح خطی شده از ساختار محراب، همراه با تفکیک و شماره‌گذاری هر یک از بخش‌ها و جانمایی انواع آرایه‌هایی که در آن‌ها به کاررفته، ارائه گردد. این تلاش، گامی در راستای مستندنگاری آرایه‌های گچی این محراب تاریخی خواهد بود؛ چراکه خطر نابودی آن بر اثر عوامل مخرب فیزیکی و طبیعی، تهدیدی است که بر ضرورت پرداختن به این موضوع تأکید می‌کند.

۱-۱ نظری اجمالی بر سابقه تاریخی شهرستان نیریز

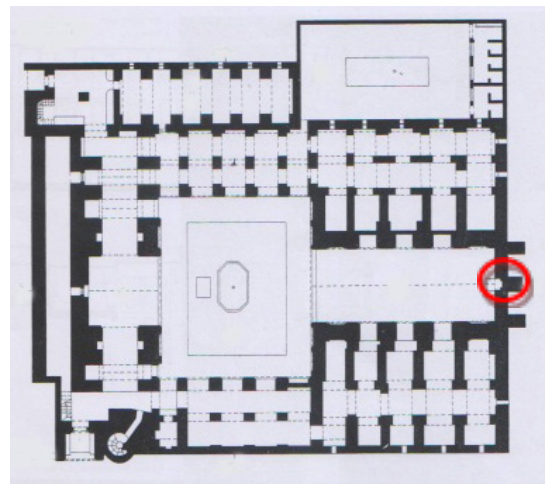
شهرستان نیریز یکی از قدیم‌ترین و کهن‌ترین شهرستان‌های استان فارس است که از شمال به شهر بابک و آباد، از جنوب به داراب، از شرق به سیرجان و از غرب به استهبان محدود می‌شود. این شهر در فاصله حدود ۲۲۰ کیلومتری شرق شیراز واقع شده و مساحت آن قریب به ۱۳۰۰ کیلومترمربع است (پیش‌آهنگ، ۱۳۷۵: ۱۰۹). در رابطه با وجه تسمیه آن، روایات مختلفی وجود دارد؛ برخی محققین با استناد به مفاد لوح گلی شماره ۵۲ تخت جمشید (حواله پرداخت دستمزد کارگران زره‌سازی) و نام «ناری‌زی» اذعان می‌کنند که منطقه نیریز یکی از مناطق مهم زره‌سازی در دوره خشایارشا بوده است (راوندی، ۱۳۵۴: ۵۳۷؛ مصطفوی، ۱۳۷۵: ۸۸). در روایات شفاهی دیگر، این کلمه را ترکیب‌یافته از دو کلمه «نی+ ریز» دانسته‌اند که به علت وجود نزارهای اطراف دریاچه بختگان به این نام مشهور شده است؛ اما برخی معتقدند که اگرچه واژه «ریز/ریس» به معنای میدان و نیریز به معنای «میدان نی/نزار» می‌تواند معنا گردد اما در کلمه نیریز، «نی» به معنای «رود/آب» بوده و نیریز یعنی جایی که «میدان آب» است، یا جایی که آب داشته است و امکان حفر قنات در آن وجود دارد (مهریار، ۱۳۸۲: ۳۰). علاوه بر مطالب فوق، در منابع تاریخی به ویژگی‌های اقلیمی، اجتماعی و آثار تاریخی شهر نیریز اشاره شده است که نشان از اهمیت آن

تصویر ۵: نمایی از ایوان جنوبی، طاق‌نماها و محراب مسجد جامع نیریزی (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۲: سه‌بعدی مسجد جامع نیریزی (حاجی قاسمی و همکاران، ۲۸۳۱:۳۳۱).

تصویر ۳: پلان مسجد جامع نیریزی و جانمایی محل محراب گچ‌بری در انتهای ایوان جنوبی (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۲: ۱۳۴)

۳-۱ محراب گچ‌بری مسجد جامع نیریزی

محراب گچ‌بری مسجد جامع نیریزی که از نظر شکل ظاهری تقریباً سالم باقیمانده است، از قرون چهارم تا ششم هجری دارای تاریخ است و با توجه به تنوع اقلام کتیبه‌ها، نوع تزیینات و شیوه اجرای آن‌ها و دیگر کتیبه‌های تاریخ‌دار، در دوره‌های بعدی نیز تعمیرات و الحاقاتی در آن صورت گرفته است (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۱۹) که تزیینات محراب مذکور را از حالت یکدست، خارج نموده‌است. محراب مذکور حدوداً دارای ۹۰/۴ متر ارتفاع، ۴ متر عرض و ۱ متر عمق است و متشکل از دو طاق‌نما، دو حاشیه اصلی کتیبه‌دار دورتادور محراب، یک کتیبه کوفی در امتداد حاشیه، یک کتیبه ثلث در قوس طاق‌نما، یک کتیبه کوفی ساده در داخل محراب، دو نیم ستون با سرستون گلدانی‌شکل، چهار لچک و یک پیشانی است (تصویر ۶). از ویژگی تزیینات این محراب می‌توان به، ترکیب‌بندی گیاهی داخل طاق‌نما اشاره نمود که با استفاده از ساقه/ بندهای گیاهی اسلیمی آراسته‌شده و در مرکز طاق‌نما، یک قاب سر اسلیمی بزرگ (خرطوم فیلی) با تکنیک مشبک اجرا شده‌است که از شاخه‌های محراب مذکور به شمار می‌رود. در پس‌زمینه تزیینات گیاهی طاق‌نما نیز، با استفاده از شیوه‌هایی نقوش شبه گیاهی ایجاد شده تا فضای خالی موجود، پُر شود که البته از کیفیت طرح و اجرای مناسبی برخوردار نیست. حاشیه‌های اصلی دورتادور محراب، حاشیه

تصویر ۴: نمای شمال غربی حیاط و مناره آجری مسجد جامع نیریزی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۸: لچکی طاق‌نمای بیرونی، اسلیمی با تزئینات آژده‌کاری (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۹: بخشی از نمای جانبی و روبرو (فضای داخلی طاق‌نما) (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۱۰: زیر قوس طاق‌نما (کتیبه کوفی؛ سر اسلیمی مشبک مجوف) (مأخذ: نگارندگان).

اطراف قوس طاق‌نما و حاشیه پهن افقی که در زیر قوس طاق‌نما قرار دارد، همگی در بستری از تزئینات گیاهی پُرکار قرار داشته و ساقه/بندهای ظریف اسلیمی به‌خوبی در حفاصل حروف و کلمات، جای گرفته است. تزئینات هندسی محدود به یک حاشیه است و از گره‌ها یا آژده‌کاری‌های هندسی استفاده نشده است. البته در دیوار جانبی سمت چپ محراب، تزئینات هندسی (گره) در حاشیه کادر مستطیل‌شکلی قرار دارد که به الحاقات بعد از دوره صفوی منسوب شده است (ذاکری و معماریان، ۱۳۸۴: ۶۹). طاق‌نمای دوم محراب، با تزئینات خود از سایر قسمت‌ها مجزا است و کتیبه‌های نستعلیق، درون کادرهایی در حاشیه دیوار رو به روی محراب، به‌کاربرده شده است. هم‌چنین تزئینات روی نیم‌ستون‌ها و سرستون‌ها نیز، با تزئینات لچکی طاق‌نمای دوم مشابهت دارد. به لحاظ تکنیکی نیز می‌توان گفت که گچ‌بری‌های اکثر اجزای محراب، به لحاظ میزان برجستگی و کیفیت اجرای تزئینات گیاهی، هندسی و کتیبه‌ها از مشابهت نسبی برخوردار است، درحالی‌که در لچکی فوقانی، طاق‌نما تفاوت‌هایی به لحاظ میزان برجستگی و کاربرد گچ‌بری مشبک-مجوف مشاهده می‌شود (تصاویر ۷ تا ۱۰).

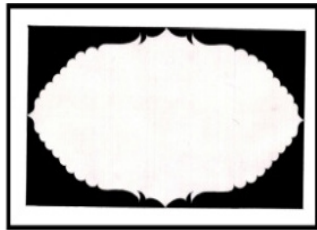

تصویر ۶: نمای رو به رو از محراب گچ‌بری مسجد جامع نیریز در انتهای ایوان جنوبی (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۷: تلفیق کتیبه کوفی تزئینی با گردش‌های فشرده‌بند اسلیمی در زمینه (مأخذ: نگارندگان).

۴-۱-۱ آرایه‌های گیاهی و هندسی به‌کاررفته در فضای اطراف محراب گچبری مسجد جامع نیریز در اطراف محراب گچبری نیز فرم‌ها و آرایه‌های متنوعی وجود دارد که عبارت‌اند از: در انتهای دو طرف چپ و راست حاشیه بالای محراب و در کنار زمینه محرابی، چهار لچکی در کادر مستطیل شکل قرار دارد (شکل ۱). سپس زمینه‌ای با فرم محرابی دالبری مشاهده می‌شود که بر روی محور عمودی طرح به ترتیب از پایین به بالا، نقش گلدان، لوزی (ترنج) و سرترنج به چشم می‌خورد (شکل ۲). در وسط حاشیه بالای محراب یک ستاره هشت‌پر (شمسه ایرانی) در کادر مربع‌شکلی قرار دارد که در گوشه‌های کادر؛ چهار ربع چلیپا را ایجاد نموده است (گره شمشه و چهار لنگه/ اختر و چلیپا). در داخل شمشه با نقوش گیاهی (اسلیمی) و مرکز آن نیز با شمشه شانزده پر و ترنج‌هایی در گرداگرد، به‌صورت برجسته و فرورفته اجرا شده است. در گوشه‌ها نیز، نقش مایه هندسی «ترقه» با تکرار خود؛ فضای موجود را پر کرده است (شکل ۳).

شکل ۱: چهار لچکی با لبه‌های کنگره‌دار در کادر مستطیل، (مأخذ: نگارندگان).

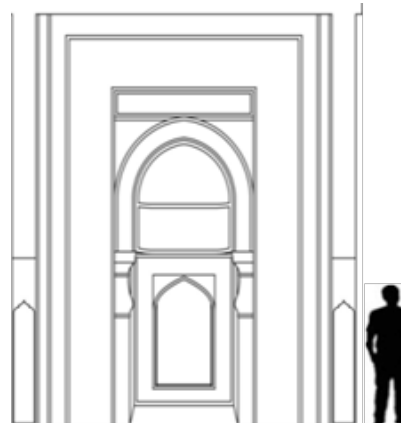
شکل ۲: طرح محرابی (دالبری)، (مأخذ: نگارندگان).

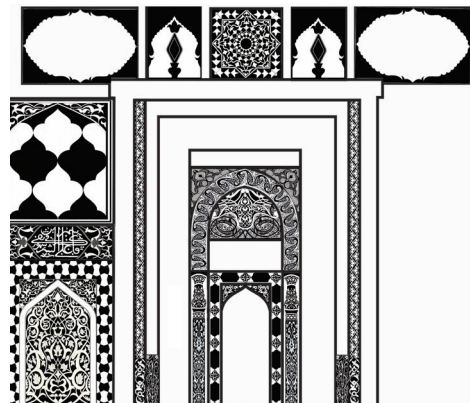
شکل ۳: گره شمشه و چهار لنگه با نقوش هندسی و گیاهی (مأخذ: نگارندگان).

۴-۱-۲ معرفی آرایه‌های گیاهی و هندسی محراب گچبری مسجد جامع نیریز

محراب مسجد جامع کبیر نیریز، دارای نقوش متعددی است که در قسمت‌های مختلف محراب از جمله؛ پیشانی، حاشیه‌ها، طاق‌نما، لچکی و ...، با تکنیک گچ‌بری در دوران‌های مختلف تاریخی اجرا شده است. اکثر گچ‌بری‌های محراب با برجستگی کم همراه بوده و سعی شده است از روی سطوح صاف گچی، نقوش موردنظر را گچ‌بری نمایند، به‌طوری‌که اکثر نقوش در یک سطح واقع شده‌اند. به جز گچ‌بری داخل محراب که نقش گچ‌بری و طرحی شبیه به پرنده بالدار است که به شیوه گچ‌بری موسوم مجوف (مشتبک) گچ‌بری شده است (سجادی، ۱۳۷۵: ۱۲۱). در بررسی نقوش و ترکیب‌بندی محراب نیریز، ابتدا طرح خطی از محراب اجرا شده و نقوش در آن جانمایی گردیده است و سپس نقوش گیاهی و هندسی محراب و برخی از کادرها و کتیبه‌های محراب و فضای دور تا دور آن، باز ترسیم شده که به شرح زیر است:

تصویر ۱۱: طرح خطی از ساختار محراب گچ‌بری نیریز (مأخذ: نگارندگان).

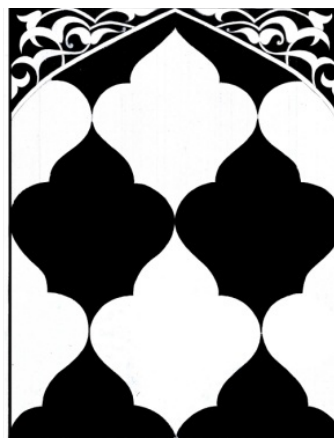
تصویر ۱۲: جانمایی آرایه‌های گیاهی، هندسی و فرم‌های متنوع در هر یک از بخش‌های شماره‌گذاری‌شده در ساختار محراب گچ‌بری نیریز (مأخذ: نگارندگان).

ساقه ختایی با ظرافت، در حدفاصل نقوش اسلیمی و فضاهای خالی گردش نموده و بر روی ساقه ختایی از نقش مایه‌های غنچه، برگ‌های ساده و برگ‌های کنگره‌دار استفاده شده است (شکل ۶).

شکل ۶: طرح محرابی با زمینه اسلیمی و ختایی و حاشیه هندسی (گره طبل در طبل). (مأخذ: نگارندگان).

محل کاربرد این نقش در جرز جانبی سمت چپ محراب است؛ فرم کلی زمینه طرح به صورت محرابی بوده که در لچکی‌ها؛ نقوش اسلیمی (شاخه اسلیمی، سر اسلیمی ساده) و در متن زمینه نیز نقش هندسی تکرارشونده‌ای، به صورت قاب‌قابی (طرح‌های بندی) اجرا شده است (شکل ۴).

شکل ۴: طرح محرابی با زمینه قاب‌قابی. (مأخذ: نگارندگان).

۴-۱-۲ آرایه‌های گیاهی و هندسی به‌کاررفته در

محراب گچ‌بری مسجد جامع نیریز

الف) حاشیه‌های تودرتو

محدوده محراب گچ‌بری با یک حاشیه، حاوی کتیبه‌ای به قلم ثلث که مانند قابی محراب را در بر گرفته، مشخص می‌شود. متن کتیبه از سمت راست آغاز شده و محراب را دور می‌زند و در سمت چپ خاتمه می‌یابد. البته این کتیبه چه در قسمت شروع و چه پایان، دچار آسیب‌هایی شده است. سپس یک حاشیه باریک در مجاورت سمت راست و چپ کتیبه مذکور قرار دارد که از دو قسمت (بالایی و پایینی) تشکیل شده است. در قسمت پایینی، ساقه ختایی در کادری مستطیل‌شکل قرار گرفته که شامل گل‌های گرد، برگ‌های ساده و کنگره‌دار است که از خانواده نقوش گیاهی می‌باشد (شکل ۷). در بالای این بخش نیز، حاشیه‌ای با تلفیق نقوش هندسی و گیاهی ساده وجود دارد که به تناوب و با ریتم خاصی تکرار شده است (شکل ۸).

در کنار این بخش، حاشیه دیگری قرار دارد که مانند حاشیه اول، شامل کتیبه‌ای است به خط، در زمینه‌ای از گردش‌های اسلیمی، که محراب را دور می‌زند. وجود این نقوش گیاهی در لابه‌لای حروف، از خوانایی متن کتیبه کاسته است.

در وسط جرز جانبی سمت چپ محراب و در زیر طرح محرابی؛ کتیبه‌ای در یک کادر مستطیل شکل به قلم ثلث و رقم تاریخ‌دار «قاسم علی ابن‌الشریفی فی شهر سنه ۹۴۶» وجود دارد که فضای مجاور آن نیز با نقش مایه‌های گیاهی (اسلیمی و سر اسلیمی لاله‌ای) آراسته شده است (شکل ۵)

شکل ۵: کتیبه تاریخ‌دار و رقم‌دار (۹۴۶ هجری قمری). (مأخذ: نگارندگان).

در انتهای جرز جانبی سمت چپ محراب؛ کادری متشکل از زمینه محرابی‌شکل و حاشیه قرار گرفته که با نقوش زیبا و متنوعی تزیین شده است. در حاشیه، گره هندسی طبل در طبل به‌کار رفته و در لچکی‌ها نیز از شاخه اسلیمی و ختایی (ساده) استفاده شده است. در زمینه اصلی نیز، ترکیبی از نقوش اسلیمی و ختایی مشاهده می‌شود به نحوی که بندهای اسلیمی در فضای زمینه، قاب‌های متناسبی ایجاد کرده و

ب) بخش میانی

این قسمت از محراب که شامل دو فضای عمده یعنی سطح بیرونی و فضای داخلی طاق نما است نیز، با آرایه‌های متنوع و زیبایی آراسته شده است.

فضای بیرونی

در بالاترین بخش میانی، کتیبه‌ای به قلم نسخ در کادر مستطیل شکل افقی وجود دارد که در زمینه‌ای از نقوش گیاهی (گردش‌های اسلیمی) قرار گرفته است (شکل ۱۱).

شکل ۱۱: بخشی از کتیبه حاشیه فرعی، به قلم نسخ در زمینه‌ای از نقوش اسلیمی پیچان. (مأخذ: نگارندگان).

در بخش پایینی کتیبه فوق‌الذکر، لچکی‌های بالای محراب قرار گرفته‌اند که با استفاده از اسلیمی دهان‌اژدری به صورت متقارن، زمینه لچکی‌ها را آراسته‌اند. این اسلیمی‌ها شامل تزیینات آژده کاری ساده‌ای (شیار، سوراخ‌کاری) هستند که گرچه با مهارت به اجرا درنیامده، اما بافت زیبایی را در این قسمت از محراب پدید آورده است (شکل ۱۲ و تصویر ۸). در قوس طاق‌نما نیز مجدداً حاشیه‌ای به قلم نسخ در زمینه‌ای از گردش‌های اسلیمی قرار گرفته است.

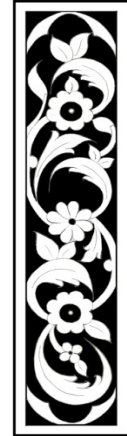
شکل ۱۲: لچکی محراب با طرح اسلیمی و تزیینات آژده کاری. (مأخذ: نگارندگان).

در پایین قسمت شروع و انتهای کتیبه قوس بیرونی طاق‌نما، دو ستون‌نما (نیم‌ستون) با سرستون گلدانی شکل وجود دارد که با نقوش گیاهی (ختایی) آراسته شده است. بدنه نیم‌ستون‌ها شامل یک کادر مستطیل شکل عمودی است که

در قسمت شروع و پایان کتیبه نیز، یک کادر مستطیل شکل وجود دارد که دارای زمینه‌ای محرابی بوده و با نقوش گیاهی شامل: گل‌های گرد، گل‌های نرگسی، برگ‌های ساده و یک درخت کاج یا سرو در مرکز زمینه، آراسته شده است (شکل ۹).

شکل ۸: طرح تلفیقی هندسی و گیاهی. (مأخذ: نگارندگان).

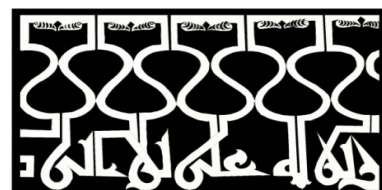

شکل ۷: طرح ختایی. (مأخذ: نگارندگان).

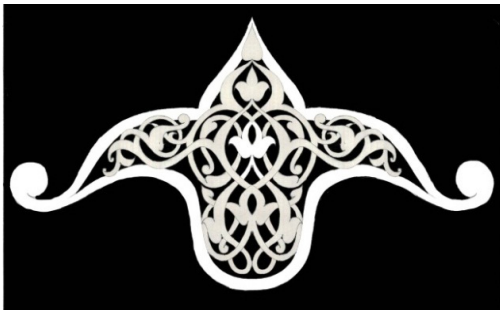
شکل ۹: طرح محرابی با نقوش گیاهی در زمینه. (مأخذ: نگارندگان).

در ادامه، حاشیه اصلی محراب (حاشیه پهن) قرار دارد که با کتیبه کوفی که انتهای حروف عمودی آن به فرم مارپیچ است و سپس به نقوش گیاهی ختم گشته، آراسته شده است (شکل ۱۰). این کتیبه محراب را دور زده و مطابق نمونه‌های قبلی، متن کتیبه از گوشه سمت راست آغاز و در گوشه سمت چپ محراب خاتمه می‌یابد. لازم به ذکر است که این کتیبه کوفی نیز در زمینه‌ای از نقوش گیاهی قرار دارد و تقریباً تمامی فواصل میان حروف و کلمات با گردش‌های تودرتو و فشرده بند اسلیمی پر شده که از پیوستگی و تناسب کافی برخوردار است (تصویر ۸).

شکل ۱۰: بخشی از کتیبه حاشیه اصلی، به خط کوفی. (مأخذ: نگارندگان).

یکی از زیباترین و قابل تأمل ترین بخش های محراب گچبری نی ریز، فضای درونی بخش میانی طاق نمای محراب است که از جمله وجوه تمایز و مشخصه اصلی این محراب از دیگر محراب های گچبری هم دوره محسوب می شود. این فضا شامل فرم سر اسلیمی لاله ای شکلی (با بازوهای جانبی که حالت خرطوم فیلی پیدا کرده اند) است که به صورت برجسته و با شیوه گچبری موسوم به مشبک (توری) و نقوش اسلیمی آراسته شده است (شکل ۱۷). فضای اطراف این سر اسلیمی نیز که در منابع از آن به عنوان طرحی شبیه به پرنده بالدار نام برده شده، با گردش های پیچان بند اسلیمی، تزیین شده است (تصویر ۱۱). در ادامه فضای فرورفته طاق نمای محراب (پایین طرح سر اسلیمی مشبک)، حاشیه پهنی وجود دارد که در بردارنده کتیبه ای به خط کوفی است، به نحوی که انتهای حروف عمودی کتیبه به ستاره هشت پر و سپس نقوش گیاهی (اسلیمی) ختم شده است.

شکل ۱۷: سر اسلیمی مشبک مجوف فضای زیر طاق نمای محراب. (مأخذ: نگارندگان).

شکل ۱۸: کتیبه کوفی (معد-مشجر) فضای زیر طاق نمای محراب. (مأخذ: نگارندگان).

این کتیبه نیز مشابه دیگر کتیبه هایی که ذکر آن ها رفت، بر بستری از نقوش گیاهی پُرکار قرار گرفته است (شکل ۱۸) و تصویر (۱۱).

از دیگر بخش های فضای درونی، حاشیه زیر قوس طاق نما

با استفاده از ساقه ختایی، شامل: گل شاه عباسی، گل های گرد، غنچه ها و برگ های ساده و نقوش اسلیمی، شامل: اسلیمی دهن اژدری و یک گلدان در پایین زمینه تزیین شده است (شکل ۱۳). در بالای بدنه ستون، یک حجم گلدانی شکل تعبیه شده که خود دارای سه قسمت است: اول؛ پایه گلدان شامل حاشیه ای با طرح ساده تکرار شونده گیاهی (شکل ۱۴)، دوم؛ بدنه گلدان (به صورت برجسته) با طرح های تلفیقی از نقوش گیاهی (اسلیمی و ختایی) (شکل ۱۵)، سوم؛ لبه گلدان که آن نیز با طرح ساده گیاهی به طور متناوب، آراسته شده است (شکل ۱۶).

شکل ۱۳: طرح ختایی و اسلیمی بدنه نیم ستون (پیلک) محراب. (مأخذ: نگارندگان).

شکل ۱۵: بدنه گلدان با طرح ختایی و اسلیمی. (مأخذ: نگارندگان).

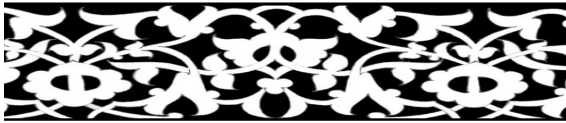

شکل ۱۴: حاشیه پایین گلدان با طرح گیاهی. (مأخذ: نگارندگان).

شکل ۱۶: حاشیه بالای گلدان با طرح گیاهی. (مأخذ: نگارندگان).

کتیبه‌های تاریخ محراب به شمار می‌رود. هر یک از دیوارهای جانبی، از پایین به بالا (از روی زمین به بالا) دارای دو ردیف افقی حاشیه با نقوش گیاهی (اسلیمی) شامل: سر اسلیمی (صنوبری)، سر اسلیمی گرد دالبری، اسلیمی دهن اژدری و شاخه اسلیمی (شکل ۲۲) است. در بالای این دو ردیف حاشیه با نقوش گیاهی، شش ردیف افقی کتیبه وجود دارد که قدیمی‌ترین تاریخ ساخت محراب را دربر گرفته است (تصویر ۱۰).

شکل ۲۲: طرح گیاهی حاشیه‌های پایینی دیوارهای جانبی محراب. (مأخذ: نگارندگان).

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف چستی تزیینات محراب گچ‌بری مسجد جامع نیریز و برداشت دقیق آرایه‌ها به منظور حفظ و احیای این تزیینات انجام شد، چراکه ضعف منابع پیشین در ارتباط با معرفی تزیینات گیاهی و هندسی این محراب گچ‌بری، وجود داشت. در پاسخ به سؤالات پژوهش درباره انواع تزیینات محراب گچ‌بری مسجد جامع نیریز و پراکنش آن‌ها در بخش‌های محراب مذکور، نتایج به دست آمده حاکی از آن است که علاوه بر کتیبه‌ها که حجم زیادی از فضای محراب (نمای بیرونی و بخشی از فضای داخلی) را به خود اختصاص داده است، نقوش اسلیمی پیچان با تزیینات آژده‌کاری در کنار نقوش ختایی (گل و برگ) نیز، سهم عمده‌ای را در آراستگی نیم‌ستون‌ها، سرستون‌ها و به‌ویژه فضای داخلی طاق نما بر عهده دارد. سر اسلیمی بزرگ مرکزی، در فضای داخلی طاق نما که سطح آن با نقوش اسلیمی آراسته شده و با تکنیک گچ‌بری مَجوف به اجرا درآمده است، یکی از شاخص‌ترین بخش‌های محراب مذکور به شمار می‌رود. گردش‌های اسلیمی در حداقل حروف کتیبه‌های (کوفی، ثلث، نسخ) این محراب، از دیگر شاخصه‌های بصری آن به شمار می‌رود به نحوی که این گردش‌ها از پیوستگی لازم برخوردار هستند و بر پیچیدگی طرح‌ها می‌افزایند. نقوش ختایی سهم عمده‌ای را در تزیین محراب گچ‌بری نیریز به خود اختصاص داده است که

است که در نمای رو به روی محراب قابل مشاهده نبوده و شامل اسلیمی‌هایی است که به‌طور پشت سرهم (در جهت بالا و پایین) به دنبال یکدیگر قرار گرفته‌اند و زمینه آن‌ها نیز دارای تزیینات آژده‌کاری است (شکل ۱۹ و تصویر ۱۰).

شکل ۱۹: حاشیه اسلیمی در زیر قوس طاق نمای محراب. (مأخذ: نگارندگان).

در بخش پایینی فضای درونی محراب، طاق نمای دوم که خود به شکل محرابی تعبیه شده است وجود دارد. این طاق نما شامل حاشیه دورتادور، لچکی‌ها و فضای داخلی به شکل فرورفته (با نقش یک گلدان یا قندیل در وسط زمینه) است. حاشیه مذکور با قاب‌بندی‌هایی تزیین شده که به صورت یک‌درمیان این قاب‌بندی‌ها شامل کتیبه و طرح گیاهی است (شکل ۲۰). لچک بالای محراب با یک ساقه (خمیده) ختایی شامل: گل شاه‌عباسی، غنچه، گل گرد و برگ‌های ساده است (شکل ۲۱).

شکل ۲۰: قسمتی از قاب‌بندی‌های حاشیه طاق نمای دوم محراب. (مأخذ: نگارندگان).

شکل ۲۱: طرح ختایی لچکی‌های حاشیه طاق نمای دوم محراب. (مأخذ: نگارندگان).

علاوه بر آرایه‌های مذکور، در دیوارهای جانبی قسمت فرورفته محراب، نقوش گیاهی (اسلیمی) وجود دارد که به صورت انعکاسی تکرار شده است. این بخش از محراب نیز در نمای رو به رو قابل مشاهده نبوده و یکی از مهم‌ترین فضاهای محراب مسجد گچ‌بری مسجد جامع نیریز به لحاظ وجود

• اولثاریوس، آدام. (۱۳۶۳). سفرنامه آدام الثاریوس: بخش ایران. تهران: سازمان انتشاراتی و فرهنگی ابتکار.

• پوپ، آرتور؛ اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. ویرایش زیر نظر سیروس پرهام. تهران: انتشارات علمی فرهنگی. جلد سوم.

• پیش‌آهنگ، محمدعلی. (۱۳۷۵). «شهرستان نیریز در گذرگاه تاریخ». فرهنگ فارس، دوره ۱۳، ش ۱۱ و ۱۲.

• حاجی قاسمی، کامبیز [و دیگران]. (۱۳۸۲). گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران. دفتر هشتم (بخش دوم). مساجد جامع، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی.

• ذاکری، سید محمدحسین؛ معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۴). مسجد جامع کبیر نیریز. هنرهای زیبا، شماره ۲۴، صص ۶۳-۷۱.

• راوندی، مرتضی. (۱۳۵۴). تاریخ اجتماعی ایران. تهران: ناشر.

• سجادی، علی. (۱۳۷۵). سیر تحول محراب در معماری اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

• صاحبی‌بزاز، منصوره. (۱۳۸۹). «خط و مضمون در کتیبه‌های محراب گچ‌بری بناهای سلجوقی»، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۳.

• ملازاده، کاظم. (۱۳۷۸). مسجد جامع نیریز در: مساجد تاریخی - دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (۳). ویرایش ادبی محمد مهدی عقابی. تهران: حوزه هنری، ص ۱۷۱.

• گذار، آندره [و دیگران]. (۱۳۷۱). آثار ایران. (ابوالحسن سروقد مقدم، مترجم). جلد سوم. چاپ دوم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

• موقر، مجید. (۱۳۶۲). آثار باستانی در ایچ و نیریز. وزارت فرهنگ و هنر و وزارت آموزش و پرورش.

• مهریار، محمد. (۱۳۸۲). فرهنگ جامع نام‌ها و آبادی‌های کهن اصفهان. اصفهان: فرهنگ مردم.

• هدایت، رضاقلی بن محمد هادی. (۱۳۸۲). مجمع الفصحاء. تهران: امیرکبیر.

• ویلبر، دونالد نیوتن. (۱۳۴۶). معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان. (عبدالله فریار، مترجم). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. سازمان برنامه: مؤسسه انتشارات فرانکلین.

• Hallock, Richard Treadwell. (1966). The evidence of the Persepolis tablets. London: The University of Cambridge.

• تاریخ دسترسی: ۱۵ آذر ۱۳۹۵/ <http://www.googleearth.com/>

نقش‌مایه‌های هندسی نیز در این محراب وجود دارد اما کمیت آن‌ها به اندازه کتیبه‌ها و نقوش گیاهی نیست و بیشتر در فضای اطراف محراب (بخش فوقانی و سمت چپ) قرار دارد.

پی‌نوشت‌ها

1. Nayris Neyris/Niris/

۲. در حدود ۱۵ لوحه از الواح پیداشده در تخت جمشید به اسم مکانی برمی‌خوریم که به صورت «نرزیس» نگارش یافته و موضوع آن پرداخت دستمزد زره‌سازانی است که در آن منطقه (نرزیس) مشغول فعالیت بوده‌اند (ذاکری و معماریان، ۱۳۸۵: ۶۴) هالوگ گفته است: که این مکان، احتمالاً همان نیریز است (Hallock, 1966:135). گرچه ز یک معدن است آهن و فولاد/ نیست چو فولاد هند آهن نیریز/ هردو سفیدند لیک در بر ناقد/ فرق بود در میان نقره و ارزیز (هدایت، ۱۳۸۲: ۱۷۷۰) در سفرنامه اولثاریوس هم در ذکر صنایع شهرستان قم، از تیغ‌هایی نام‌برده شده که فولاد آن از شهر نیریز تهیه می‌شده است (اولثاریوس، ۱۳۶۳: ۱۶۳).

۳. آژده‌کاری: اسلیمی‌هایی که در تکنیک گچ‌بری در عهد ایلخانان کاربرد بسیار داشته‌است و درون آن‌ها با نقوش هندسی تزیین می‌شوند (اصلانی، ۱۳۹۱).

۴. گچ‌بری مشبک (توری): در این روش ابتدا لایه‌ای از گچ را با فاصله حدوداً ۱۵ الی ۲۵ سانتی‌متر از زمین اصلی به وجود آورده است و پس از این که گچ خود را گرفت، به طرح‌اندازی نقش موردنظر پرداخته و در مرحله موردنظر قرار داده‌است و در مرحله آخر زمینه طرح را خالی می‌کند و بدین ترتیب، طرح موردنظر را به صورت مشبک درمی‌آورد (اصلانی، ۱۳۹۱؛ ذاکری و معماریان، ۱۳۸۴: ۶۷).

۵. معرفی بخش‌های محراب به ترتیب از بخش‌های بیرونی به قسمت‌های درونی صورت گرفته‌است.

۶. منبع تمامی طرح‌های خطی از نگارندگان است.

فهرست منابع

• اصلانی، حسام. (۱۳۹۱). فن‌شناسی آرایه‌های گچی در معماری ایران دوره اسلامی، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت، گروه مرمت آثار.

A Study of Plant and Geometric Designs in the Stucco Mihrab of Neyriz Great Mosque*

Bahareh Taghavi Nejad¹, Maryam Moazzeni²

1- Ph.D. in Art Research, Art University of Isfahan (corresponding author)

2- Student of M.A in Handicrafts, Tabriz Islamic Art University

Abstract

Great Mosque of Neyriz is considered as one of the most historic and the oldest mosques in Iran. It is located in Neyriz County, east of Fars Province, around 220 km to Shiraz. In different historical periods, some extensions have been added to the mosque so that now it includes a rectangular courtyard, two north and south porch and some porticoes and seraglios around the courtyard. One of the most significant parts of the mosque is its plaster-worked altar located at the end of the south porch. This altar is characterized by some historic inscriptions dated 400 to 1000 AH. In addition, the unique and beautiful forms of plant and geometric motifs of this altar, that have been developed and completed through different techniques in different historical periods, have created a unique set of plaster designs. Studying these motifs can reveal the innovative visual effects of the existing designs and compositions. The necessary information is collected through library searching based on a field research and descriptive-historical method. The results of the research show that, in addition to the inscriptions that covered most part of the altar (the exterior and interior parts), the curved arabesque designs along with angelica ones play an important role in decorating the columns, capitals and especially the interior part of arches with a grand central arabesque vault that is built by porous plaster molding.

Key words: Great Mosque, Neyriz, Plaster-worked altar, Plant Designs, Geometric designs.

1. Email: b.taghavinejad@au.ac.ir

2. Email: m.moazeni.art64@gmail.com